

ПРОНИКВАНЕ НА СОЦИАЛИСТИЧЕСКИ ИДЕИ ВЪВ ВЪЗРОЖДЕНСКИЯ НИ ПЕЧАТ

Никола Г. Николов

Социализмът навлезе отдавна и плодотворно в живота на човешкото общество. Той е същност и на обществените отношения на българския народ. Вече три десетилетия у нас се създава социалистически начин на живот и се формира обликът на човека от социалистически тип. Една не само днешна, но и утрешна задача. Точно поради тази причина все по-актуално значение придобива и историята на социалистическите идеи, защото тя просветлява погледа ни за пътищата, изминати, за да стигнем до днешното състояние.

Организационните основи на социалистическото движение в България са поставени в началото на 90-те години на XIX в. Причините и условията за учредяването на българската социалдемократическа партия са достатъчно пълно и убедително изяснени. И все пак е от значение да се знае и предисторията. У нас Г. Бакалов — един от първите — разбра важността на историята на социалистическата мисъл и се постара да проследи в каква степен и от какви позиции се говори за социализма в българския печат до Освобождението.¹ Д. Благоев в „Принос към историята на социализма в България“ подробно и марксистки последователно разясни и обществените предпоставки, и формите, в които се извиха процесите, довели до възникване на социализма у нас. И за да бъде обстойно осмислена историята на социализма в България, както и отражението му в литературата, в тази статия ще бъдат изложени някои факти от нашето идейно-политическо развитие от втората половина на XIX столетие.

Думата социализъм (във в. „Цариградски вестник“ „созиализъм“) навлиза твърде рано в речника на българските журналисти. За нейното проникване в България допринася „Цариградски вестник“.² Първ съобщил този факт Л. Ранков.³ В бр. 52 в рубриката политически новини съобщава се от Франция, че социалистите са се противопоставили на избора на Ламартин: „Но социалистите отхвърлиха мнението да се даде глас за г-н Ламартина, като изясниха. . .“ В този откъс думата социалист е употребена за означаване на една от политическите партии във Франция. Редакторът я взема със същото значение, което телеграфните агенции са влагали в нея. Потвърждение на казаното е фактът, че в

¹ В настоящата статия няма да бъде повтаряно онова, което Бакалов е изследвал. Част от приведените тук факти изискват корекция на неговата преценка на Каравеловото отношение към Парижката комуна.

² Цариградски вестник, год. В, число 52, 15 септ. 1851. Номерацията се дава според съществуващата в миналото практика.

³ Л. Ранков. Ранните заемки от френски език в български (анализ на лексиката). — Год. СУ, Фак. по зап. фил., т. X, 1966, с. 182.

други известия на вестника се споменават и легитимистите. В тази първа информация още не се съдържа политическа оценка на дейността им.

Значително по-конкретно е съобщението,⁴ поместено в рубриката „Вонкашни новини“, че в департаментите Шер и Ниевra е въведено обсадно положение поради дейността на социалистите: „Доказва ся, че тие области са преплетени с едно тайно съдружество, което задържава още бунтовний огън в средините на тия области и в истата вина са внима по болшей части социализмъ-а, който като избухна по южните французки области, избра тия центрически места като театро на деланията си.“ От особеностите на езика на информацията е очевидно, че редакторът е ползувал руските извори за политическите новини в Европа и главо за изявите на социалистите.

В началото на втората половина на XIX в. социалистическото движение все още е недостатъчно могъщо, поради което остава почти непознато на хората в поробена България. Те получават новини главно за неговите изяви във Франция, в които е представено като тайно съдружество, съставено от политически престъпници. В третата годишнина⁵ френските социалисти са характеризирани като политически терористи, поставили си за цел да убият Луи Наполеон: „Тия човекоубийци отдавна проводени били от Лондон, живущите социалисти, за да следоват Луй Наполеона когдa на кон язди и да го убият.“

Аналогично съобщение няколко години по-късно ще предаде и Г. С. Раковски (наричан в нашия прогресивен печат още Кавур-Гарибалди Български).⁶ В новините за Франция (след като изтъква, че в Париж бил разкрит заговор за убийството на Наполеон) между другите коментарии се съдържа и следният текст: „Тая завера е произходила от революционерний комитет в Рим, а папа узнал за това и писал на Наполеона, та го известил. Убийството са щели да извършат членовете на някакво си „Паризко социалистко дружество“.

Отношението на Раковски към социализма се нуждае от щателно изследване. Не може да има съмнение в неговите симпатии към социализма като революционно движение. Той редовно помества във вестника си съобщения от Италия за Гарибалди, на два пъти информира читателите на вестника за Херцен и за неговото издание „Звона“ (Колокол), в рубриката в „Граждански обзор“⁷ отбелязва такова събитие като отмяната на крепостното право в Русия, а само няколко месеца по-късно⁸ в новините от Русия съобщава за фалита на търговци и фабриканти. За Демидов и Строганов се казва, че с най-големи усилия „могат да удържават (задържат) работниците в рудокопищата и тарапаните си“. Раковски не свързва социалистите с революционната ситуация и не ги вижда още като сила на бъдещето, при все че се интересува от положението на руските работници. И това положение ще съществува дотогава, докато пролетариатът заяви поопределено за себе си чрез революционни борби.

Преди да започнат да се появяват съобщения с политическа преценка на социалистите, някои редакции поднасят още няколко новини с претенции за безпристрастност. Твърде обширна е следната информация в „Цариградски вестник“. В рубриката „Вонкашни новини“⁹ е предадено от Англия: „Французи социалисти в Лондон“:

„Тия дни издадесе програмата на една нова компания на емигрантите (бежанците) французи, називаема Сосиалистическото съединение.

⁴ Цариградски вестник, год. В, число 61, 17 ноем. 1851.

⁵ Цариградски вестник, год. 3, № 107, 31 ян. 1853.

⁶ Дунавский лебед, год. I, бр. 41, 11 юли 1861.

⁷ Пак там, бр. 25, 14 март 1861.

⁸ Пак там, бр. 40, 4 юли 1861.

⁹ Цариградски вестник, год. II, бр. 89, 28 юни 1852.

Предметите на тая компания са да се состави независимо французско печатание, да се улесни искането на дело за заточените и да се устрои един възел, чрез който да се споразумяват социалистическите републиканци. Два журнала предлагат уже да издават, един на всяка седмица, наричаем Свободна Европа и други на всеки три месеци под имя Социалистическо съединение. Настоятелството съставлява по настоящему от г. г. Луи Бланк, Ст. Кабет и П. Леруа. Осем части на совета са представители на народи.¹⁰

Прави впечатление, че редакторът на „Цариградски вестник“ помества новини предимно за френските социалисти, които са се изявявали по-определено от своите единомишленици в другите европейски страни. Много по-късно, след като Парижката комуна разтърсва нашия континент, в българския периодичен печат започват да поднасят материали и за социалистите в другите страни. Стефан С. Бобчев ще пусне такова съобщение:¹¹ „Германия се мъчи с своето лошо икономическо положение. Социализма пояда нейните основания. И той може скоро да ги събори, защото тя не са занимава с хлебния въпрос толкоз, колкото с круповските си топове и с шнайдарките си.“ Редакторът на вестника изказва предположението, че социалистите ще получат места по време на предстоящите избори.

С разграничаването на партията по класовата им същност настъпва и поляризацията в подхода на българските вестници спрямо социалистите. Започват да се появяват съобщения, в които социалистите са представени в отрицателна и в положителна светлина според разбиранията на редакторите. Те намират място по страниците на излизащите в пределите на Османската империя сп. „Читалище“ и вестниците „Турция“, „Право“, „Македония“ (в Цариград) и „Дунав“ (в Русе). В Румъния се издават в. „Отечество“, „Свобода“ на Каравелов и Ботевите вестници след падането на Парижката комуна. Най-рано „Цариградски вестник“ предава съобщение за френските социалисти,¹² изтъкнати като противници на Бонапартистката партия: „... Орлеанските социализми и проч. са от втората партия“. По-долу четем, че Бонапартовото правителство е „като един временен противояд срещу безначалието“. И пак там: „Сусиалистите искат за бъдещето председателство един прост и маловажен работник наричаем Набо.“ Тук съвсем определено е изразено отрицанието на дейността на социалистите, погрешно представяна като някакво „безначалие“, следователно и като хаос. Налице е пренебрежение и неразбиране на искането им да бъде издигната кандидатурата на обикновен работник. Този факт сам по себе си е потвърждение на ограничеността и консерватизма на мисленето на редактора на вестника.

Една година по-късно същият вестник ще помести друго съобщение,¹³ в което проличава отношението на господстващата класа към социалистите. Изтъква се, че в Италия (Флоренция) е издаден закон за просветата и по този повод е добавено: „Сардинското правителство запрети изданието на един роман в вестника Отечестволюбец Савойский. Министерът на вътрешните дела показва на социалиста баненоисториописател (вероятно басненоисториописател, б. м.), как можеше да му отнеме дозволения, което му подаде да пребивава в Анеуг, ако неотступствоваше да издаде своите съчинения.“ Според редакторите името на автора е Евгений Сий, а на романа „Розина“. В същност става дума за Евгени Сю (Мари Жозеф), който след декемврийския преврат от 1851

¹⁰ Луи Блан (Blanc) 1811—1882 е френски дребнобуржоазен социалист и историк, деец на революцията от 1848—1849, Ст. Кабет (Cabet) 1788—1856, Пиер Леруа (Leroux) 1797—1871, френски социалист-утопист, един от представителите на християнския социализъм.

¹¹ Стара планина, год. I, бр. 44—45, 15 ян. 1877.

¹² Цариградски вестник, год. А, число 33, 5 май 1851.

¹³ Цариградски вестник, год. II, № 93, 26 юли 1852.

емигрирал в Савоя и се отказал от амнистията на Наполеон III. В Анеси той завършил своя многотомен роман под наслов „Тайните на народа“.¹⁴

С диференцирането на програмата на социалистите в печата започва да се появява и думата „комунизъм“. Твърде рано у нас тя получава и положителна, и отрицателна оценка, още повече, че Парижката комуна е актуален повод за това. Пример за едно от ранните предубеждения към комунистите се появява в Периодическото списание в Браила.¹⁵ Под черта Йосиф Константин Иречек обяснява какво представляват адамитите и сравнява идеите им с идеите на комунистите: „Учението на тие злочестници бил е най-подлий кумунисъм, сиреч те не са считали нищо за свето нито за грех на тос свят, както разбира истината человетеината, и всички имали са за общо, както и те сами не са принадлежали уж нито на себе си, нито други някой отделно, а са били общи на всички и на всекиго.“ Очевидно е, че като въздействуват на религиозното чувство на образования човек, настройват го срещу комунизма. Основното в отрицанието на комунизма в горното мнение на Иречек е отношението на комунистите към частната собственост. Такъв довод е действувал убедително на политически непросветени дребни собственици и на вярващите християни.

Към материалите, в които не се предлага положителна оценка на социалистическото движение, ще отнесем и статията „Интернационал“ („Интернационал“).¹⁶ Поместена в началото на списанието, статията прави впечатление с новотата си с актуалността си и с това, че се появява няколко месеца след поражението на Парижката комуна. Статията е написана от Лазар Йовчев (бъдещия екзарх Йосиф I). Тя продължава и в следващия брой и има за цел да въведе в съзнатостта на първото работническо общество (обединение). Авторът излага разбиранията си за двете антагонистични класи, представени като борба на труда с капитала, с което е изтъкнал основното класово противоречие на буржасното общество. При четенето прави впечатление „обективността“ на автора, но колкото повече стига към края на статията, читателят се убеждава, че Йовчев клони към позиция, която не е в съгласие с принципите на интернационализма. Той не скрива, че има бедни, че съществува нищета, но всичко това е омаловажено с една съпоставка с българските условия, които са далеч по-лоши от условията на живот на европейските работници, за да завърши с напомнянето, че и най-богатите българи нямат това, което имат европейските работници. Той оставя понататък читателят сам да си направи извод, но го е подготвил така, че сравнението не ще го приобщи към исканията на работниците.

Неразбиране на социалните движения проявяват и други наши дейци. Ботев достатъчно остро разкритикува баба „Македония“ за позицията ѝ към събитието на века — Парижката комуна. Но тук не е нужно да бъдат изредени всички факти, когато смисълът става ясен и от приведените. Освен това по-важно е да се изложи становището на революционно настроените български дейци към социализма, за което досега не е казано поне основното, ако не смятаме усилията на Г. Бакалов в тази насока.

Социализмът и дейността на европейските социалисти не са оставали незабелязани от прогресивните хора в страната ни. Често пъти те са възприемали като значителни факти едни или други техни прояви, без да са ги свързвали с идеологията им, какъвто е случаят с цитирането на Енгелс в сп. „Български книжици“. В кн. I е споменато името на Ф. Енгелс като авторитет по проблемите на политическата икономия на капитализма.¹⁷ В рубриката „Съвременна лето-

¹⁴ В бр. 6 от 30 юли 1857 г. „Българска дневница“ на Раковски известява: „Познатий списател на басноповести, Евгений Си, умрял е 22 т. м. у Аноса в Савойско.“

¹⁵ Периодическо списание, 1872, кн. 5—6, с. 250.

¹⁶ Читалище, год. II, 1871, кн. 3.

¹⁷ Български книжици, част II, 1858, кн. 1, с. 50.

пис“, в раздела „Търговски дневник“, авторът на материала разглежда състоянието на икономически кризи в буржоазното общество и отбелязва, че далновидни хора предвиждат и напомнят за тези кризи: „Ми добре помним, че в четиридесетата година някой си Фридрих Енгелс в своето съчинение: „Положението на работни клас в манчестер“ положително казва, че в Англия търговските кризи се повтарят периодически чрез 5 или 8 години. . .“

В приведения цитат ясно се сочи, че името на Енгелс е било познато на българския учен още в 40-те години. Това е твърде показателно, като се има пред вид и съчинението на Енгелс, сочено от нашия автор. По всяка вероятност цитатът е от Д. Мутев, редактор на списанието, който се е учил в Русия и на Запад и оттам е могъл да се информира и да прочете съчинението. Очевидно една част от видните просветни, а и някои от революционните дейци са имали достатъчно ясна представа, че България ще се развива по капиталистически път, както и другите европейски страни, поради което са изучавали същността на тази общественно-икономическа формация. Името на Енгелс ще да е станало познато на Мутев именно по такива съображения. Той обаче го е направил известно на своите читатели.

Положителни отзиви за дейността на социалистите намираме главно в „Свобода“, „Независимост“ и „Знаме“, както и в „Дума на българските емигранти“. Преди това Раковски се е стремил с публикуването на новини за революционни прояви в Италия, Испания и др. да насочва мислите на читателите си към освободителните борби на народите, поради което помества немалко съобщения за Гарибалди, за Херцен, за борбите на испанците. Той пише за революционни изяви на френските работници и за техните искания. В „Българска дневница“ от 1857 г. публикува съобщение, че на работниците било забранено да присъствуват на погребението на певица Беренжер. Погребението на големия социален поет Беранже не е останало незабелязано. Прави впечатление, което е по-важно, че Раковски поднася събитието откъм неговата политическа страна.

За отношението на Каравелов към социалистическото движение съдим от материалите, помествани във в. „Свобода“, от стихотворенията, разказите и по-вестите му. У нас не са издирени всички факти, поради което оценката за политическата му дейност, за идейно-политическите му позиции е едностранчива. Г. Бакалов не представя убедително отношението на Каравелов към социалистите. Фактите, които по-долу са приведени, изискват да се пристъпи към по-точно и по-съвременно осмисляне на неговите светогледни и художествено-творчески позиции. Материалите не са подписани, защото са вестникарски новини, но са подбрани от редактора и това вече е доказателство за отношението му към събитията. Още в първата годишнина на в. „Свобода“, ¹⁸ като се позовава на съобщение на „Матица“, че е починал Чернишевски, редакторът коментира: „В Нерчинската губерния (в Сибир) умрял прочутия писател и социалист руски Чернишевски.“ По-нататък се изтъква неговата нравственост, сочи се, че такива хора са нужни не само на русите, но и на всички славяни. Приведената информация е значаима с ясното и конкретно утвърждаване на Чернишевски като руски социалист. Пиететът към големия руски литературен критик, писател и общественик потвърждава недвусмислено и Каравеловата позиция. Още повече, че във фейлетоните и памфлетите на този неуморен наш публицист се появяват имената на най-видните писатели, философи и революционери. Той не се позовава на Маркс и Енгелс, но Херцен е авторитет, ползващ се с несъмнено доверие. „В своите записки „Писъма из Франция и Италия“ А. Херцен е казал още в 1847 г., че Гизо е калвинически поп, че той е безчувствен фанатик, властолюбив, методичен,

студен и голям тиранин.“ По-нататък Каравелов изказва мнението, че Гизо е излъгал работниците с обещанието, че ще им осигури работа.¹⁹

Отношението на Каравелов към социалистите не е случайно и не е плод на преклонението само към Чернишевски. Потвърждение на привързаността му към идеите на социализма са още и следните факти. В рубриката „Книжовни известия“²⁰ се препоръчва на в. „Македония“ да преведе и печата „Записки от един пролетария“ (сиромях). В „Свобода“ се поддържа рубриката „Политически преглед“, в който преобладават материали от Френско-пруската война и събитията, свързани с утвърждаването на Парижката комуна. В бр. 37 в отбелязаната рубрика²¹ е дадена следната препенка на войната от гледище на позициите на работническата класа: „Нема̀ на немския или на французкия работник, говори „Народное дело“, ще бъде полезно, ако се избият един милион такива също работници, какъвто е той, и то само за това, че граничният столп с французкия герб трябвало да стои на едно, а немския — на друго място.“ Информацията на Каравелов е извлечена от руски вестници, което е несъмнено потвърждение на интересите му към революционните движения.

Свободолюбивите изяви на славянските народности привличат вниманието на българските журналисти и те поместват новини предимно за тях, за да вдъхнат на своите съотечественици борчески настроения. Когато от съседните страни не пристигат сведения за борба с чуждия потисник, събитията с революционна същност в Европа излизат на преден план в рубриките на вестниците. Поради това в. „Свобода“ предоставяв своя „Политически преглед“ едно от предните места на новините от Париж. Борбата за премахване на монархията и провъзгласяване на републиката във Франция е представена не само като текущ политически факт, но и чрез коментар на поета на по-късно създадената Парижка комуна Огюст Барбие: „По мнението на французкия велик поет Барбие — четем там — Франция е велика и силна само тогава, когато народът сам захване да управлява своето господарство, когато пролетарият (сиромяхът) запее Марсезлата и когато народната гвардия се земе за оръжие, за да варди своето отечество и своята свобода.“ Оказва се, че Барбие е известен у нас и като поет, и като политически влиятелна личност. На него се позовава редакторът на „Свобода“,²² когато иска да запознае по-подробно читателите на вестника с политическото положение във Франция. Той използва казаното от Барбие и даденото от него описание на Париж по време на Наполеоновото управление.

Рубриката „Най-нови известия“ е определена за кратки телеграми за актуални събития, а „Политически преглед“ освен факти поднася и кратък коментар на важни новини. Ето защо от значение е не само това, че Каравелов редовно помещава сведения за борбата на парижките републиканци, но и позицията, от която прави той това. В бр. 46 са направени изводи и за борбата на българския народ при промени в положението на френските републиканци: „Сичко това ни дава право да заключим, че ако се удържи французката република — а тя ще да се удържи, — то и ние българите ще да имаме светла бъдащност, защото не само че нямаме вече такъв неприятел, какъвто беше Наполеон, но добиваме приятели, които сякога ще да ни съчувствуват в нашите предприятия. Французкият народ иска свобода, свобода искаме и ние!“²³

Л. Каравелов не е могъл да остане безучастен към събитие като избухването на Парижката комуна, след като непрекъснато е следил политиката, водеща към нея, и е съзнавал ясно социалния ѝ смисъл. В притурката на в. „Свобода“ (притурка на румънски език „Либертеа“) публикува статия за Парижката комуна, и то

¹⁹ Независимост, год. III, бр. 42, 7 юли 1873.

²⁰ Свобода, год. I, бр. 4, 26 ноем. 1869, с. 38.

²¹ Пак там, бр. 37, 8 авг. 1870.

²² Пак там, бр. 41, 7 септ. 1870.

²³ Пак там, бр. 46, 14 окт. 1870.

ден след обявяването ѝ. Пролетарската революция в Париж е провъзгласена на 18 март 1871 г. Каравелов е могъл да откликне незабавно, тъй като преди това е знаел за възникващите събития и е имал създадено точно и осъзнато отношение към нея. Тази статия не оставя място за никакво съмнение, че той отдавна следи борбите на френските работници. Затова и в статията се обръща повече внимание на революционното надигане: „Броженията в Париж имат социал-комунистичен характер. Долната класа на народа, така нареченият пролетарий, се надига против заможните класи, т. е. против аристокрацията на титли и пари и против буржоазията, между която се числят мнозина собственици на фабрики и юзини.“²⁴ Идеята за класово неравенство не е чужда на Каравелов и той не е неин отрицател въпреки обективността на изложението. В терминологията му е постигната промяна. Вече се говори за класи, а не за касти.

В журналистическата дейност на Каравелов, изявена в „Свобода“ и „Независимост“,²⁵ проникват и определения на борещите се партии във Франция като десница и левица. В „Политически преглед“²⁶ е казано: „Из сичко се види, че Мак Махон ще бъде принуден да послуша гласа на левичарите, защото и самата камера ще да му предложи същото.“

Ново потвърждение на позицията на Каравелов откриваме в бр. 19 на „Независимост“²⁷. В памфлета „Знаеш ли ти кои сме?“, насочен срещу Никола Михайловски и неговия превод на „Телемах“, са изказани и политическата, и литературната позиция на Каравелов, чието авторство не подлежи на съмнение. В следния твърде обширен цитат може да се види и изява на набелязваща се позиция на партийност със социалистическа ориентация: „Ние сме съгласни така също и с г. Вилмена, когото г. Михайловски нарича знаменит, че Фенелон описва твърде поетически и твърде правдоподобно християнския рай или Елисейските полета: но за французкия пролетарий, който е обязан да вози пясък и да поправя пътеките, на които се разхождат щастливите „воспитаници на Фенелона“ и дебелите техни воспитатели езуити и капуцинери — тоя рай няма никакво значение.“ Не само се говори за френския пролетариат, но и неговите интереси са разграничени от интересите на господстващата френска класа. Авторът на памфлета застава на позициите на експлоатирания пролетариат. Той мисли, че „вестникаринът е длъжен да бъде огледало само при ония произшествия, които са плод на настоящото време“. (Знаеш ли ти кои сме? Неиздадени фейлетони. Редакция и коментар на проф. Ал. Бурмов. С., 1947, с. 161.)

Най-последователен привърженик и пропагандист на социализма в България до Освобождението е Ботев. В своите вестници не пропуска случай да насочи вниманието на читателите към борбите на социалистите и да утвърждава техните идеали. Кога точно започва той тази своя дейност, не може с абсолютна точност да се каже, но тя намира потвърждение в първия негов вестник „Дума на българските емигранти“ и продължава в следващите му вестници. И не може да не бъде така при Ботев, който в бр. 1 на в. „Нова България“²⁸ пише, че „журналистиката е едно от първите средства на революцията“. Редактираните от него вестници убеждават, че той последователно се е придържал към този възглед.

За отношението на Ботев към Парижката комуна ще стане дума по-нататък. Тук ще проследим как той в печатните си издания отразява революционните движения на социалистите от различни страни. Още в първите броеве на в. „Знаме“

²⁴ Свобода, год. II, бр. 11, 19 март 1871; цитатът е от Панорама на българската литература. Т. I, част 1, с. 271.

²⁵ Свобода, год. IV, бр. 1, 12 юли 1872; Независимост, год. IV, бр. 5, 17 ноем. 1873.

²⁶ Независимост, год. IV, бр. 5, 17 ноем. 1873.

²⁷ Независимост, год. V, бр. 19, 23 февр. 1874.

²⁸ Нова България, год. I, бр. 1, 5 май 1876.

Ботев помества съобщение за социалистическата дейност в страните от Латинска Америка: „Най-нови известия“ е рубриката, в която той помества следната новина: „Пишат из Монтевидео от 15 януари, че една нова революция е свалила председателят Еллаври и неговото правителство и поставила е за временни председатели на републиката Петра Варела. По-голяма част от бунтовниците са социалисти.“²⁹

Ботев привежда предимно известия за социалистите от Франция и Русия. На тази последна особеност от дейността му не са отдавали достатъчно внимание. Няма основание да я отминаваме, защото тя свидетелствува, че нашият поет следи с особено старание революционното движение в тези страни. Можем да допускаме, че интересът на Ботев към романа на Чернишевски „Какво да се прави?“ се дължи на някакво ранно отношение към социалистическите идеи. В „Знаме“³⁰ подробно се известява (доколкото позволяват страниците на вестника), че из Лвов са съобщили за силно социално брожение, което става повод да бъде изразена преценка на идеите на социалистите: „Ако народната или социалистическа партия в Русия отдавна вече и да се изказала своята програма относително тоя въпрос, но различните руско-швабски бароне, на които е противно сяко едно народно славянско движение и в тоя случай ще да употребят профилактически средства против злото.“ Тази толкова интересна информация отселява нови черти в образа на Ботев. За него е важно не само наличието на социално брожение, класовия характер на което е подчертал, но и това, че работническата класа в лицето на социалистическата си партия е „изказала своята програма по този въпрос“. Тук е от значение и един нов нюанс: Ботев свързва освобождението на славяните със социалистическото учение, с идеалите на социалистите и сочи като класови потисници „руско-швабските бароне“. В периода на господството на панславизма той поставя акцента на социалната проблематика вместо на националното потисничество и свързаната с него освободителна борба.

Интересно е и съобщението за класовите борби във Франция. В „Знаме“³¹ на вниманието на читателите е представена дейността на републиканците и на левичарите изобщо: „Париж намери пак случай да изкаже своите републикански чувства. На погребението на републиканския ветеран Едвар Кине са се стекли до 100 000 души, между които са били сичките най-първи левичари из камерата.“ Сред левичарите Ботев включва всички прогресивни хора на Париж, което личи от факта, че към тях прибавя и Виктор Юго (наред с Гамбета, Лабуле, Брисон), проявил се като защитник на комуната. Не може да не направи впечатление и начинът, по който е поднесено известието. Вниманието на читателите се насочва към факта, че Париж отново е показал републиканските си чувства, и то няколко години след жестокото потушаване на Парижката комуна.

Съобщенията за социалистическото движение в Русия заемат предно място в колоните на вестниците му. Не само помества известия, но тълкува техния смисъл така, че да става ясно на читателите, че в Русия расте и се умножава социалистическото движение. Потвърждение на казаното е следното по-обширно съобщение в „Знаме“.³² В рубриката „Политически преглед“ е изложена част от дейността на нихилистите в Русия. Посочва се, че са постигнали големи успехи и като потвърждение на този факт се изтъква, че сам руският цар „в рескриптът си, адресуван към дворянството, доказва, че социализмът е обхванал вече империята“. Цитира се мисъл от една публикувана вече прокламация на руския министър на правосъдието: „Социалистите и комунистите се наказват със сичката строгост

²⁹ Знаме, год. I, бр. 4, 19 ян. 1875.

³⁰ Пак там, бр. 12, 28 март 1875.

³¹ Пак там.

³² Пак там, бр. 16, 17 март 1875.

на законът. . . " Нещо повече, говори се, че и официалните лица, които трябва да бъдат далеч от комунистическите мечти, и те хулят правителството за строгостта му. С подчертаването на посоченото място в прокламацията Ботев сочи едно признание за нарастващото влияние на социалистите. Наистина тук става дума и за представителите на господстващата класа, които проявяват някакъв „хуманизъм“ във вреда на собствените си интереси. Ботев обаче изтъква този факт, за да премине веднага след това към друг също така важен, който води към извода, че идеите на социалистите засягат най-различните слоеве на обществото. Защото по-нататък четем: „Забележително е това, че там, дето се намират затворени или заточени социалисти, то сичките арестанти и престъпници(са) техни последователи. На правителството е обърнато внимание и на това. То е издало проект, според когото ще да се направят темници в секи един град и социалистите ще да се затварят в отделни стаи.“

Очевидно е, че като сочи тревогата на руското царско правителство, причината на която в случая е бързото разпространение на социализма в Русия, Ботев обръща внимание на един характерен за времето факт. Той съзнателно поднася такава информация, защото в нашите неразвити тогава капиталистически отношения, където не може да става дума за индустриален пролетариат, подходяща форма за разпространението на социалистическите идеи се оказват известията за тяхното значение в другите европейски страни. В правотата на изказаното предположение убеждава и следната информация. В същата рубрика четем и съобщение: „В Гота се е отворил на 23 (н. с.) мая конгрес на социалистите. На тоя конгрес са дошли 130 души делегати, които представляват 240 места и 24 443 гласа.“

Характерна е и новината в „Знаме“,³³ поместена в рубриката „Политически преглед“, с която редакторът внушава на читателите на вестника, че в Русия социализмът нараства извънредно бързо: „Руският министър на просвещението е изпроводил един циркуляр до сичките учебни окръзи, в който ни уверява, че социализмът напредва в Русия с гигантски крачки“. Откъде е почерпана тази информация, е трудно да се каже. Няма съмнение, че тя е извлечена от руски извори, които Ботев е следил с оглед на специалните си интереси към руското революционно движение.

Представата ни за отношението на Ботев към социализма в Европа няма да бъде пълна, ако не проследим информацията, които той дава за другите страни, в които има социалистически прояви. Ето че в „Знаме“³⁴ пак в „Политически преглед“ е написано, че обществената безопасност в Белгия е заплашвана твърде много от два съвсем противоположни елемента: от клерикалите и от социалистите. Тук няма никакъв коментар, а само отбелязване на политически факт. И все пак прави впечатление, че социалистите се изтъкват вече като политическа сила, чието влияние плаши и занимава умоте.

По-друг характер има съобщението за политическите борби в Сърбия. Изтъкнати са главните партии с техните политически цели. Ботев дава и пряка класова оценка на същността на борбата им. Известието е поместено в „Политически преглед“³⁵ и в него е казано, че консервативната, либералната и радикалната партии водят политическа борба, но само последната се ползува с най-голямо доверие на народа, защото тя води „външна борба“ с общия враг на сичките южни славяни Турция, а вътрешната — с домашните „експлоататори и паразити“ (кавичките на редакторите). Тук вече от значение е не името на партиите, а същността на целите им. Радикалната партия не съдържа в името си нещо, което пряко да напомня за принадлежността ѝ към социализма, но борбата ѝ с експлоа-

³³ Знаме, год. I, бр. 21, 6 юли 1875.

³⁴ Пак там, бр. 18, 30 май 1875.

³⁵ Пак там, бр. 23, 27 юли 1875.

таторите и паразитите за Ботев е достатъчно указание, че тя е социалистическа в някоя от целите и задачите си.

Най-ярки и определени позиции по въпросите на социалистическото движение Ботев е изявил в бр. 20 на в. „Знаме“.³⁶ Тук вече той прави преглед и преценка на работническата класа в Германия и нейното осъзнаване като социална сила. В този брой Ботев помества две съобщения, които се допълват: едното в рубриката „Политически преглед“, а другото в рубриката „Най-нови известия“. В първото съобщение четем: „Ще да чуе ли Бисмарк думите на Карла Фогта или не — не се знае: но навярно ще чуе той отчаяните викове на работническите класове в своето отечество. Нийде социализмът са не разпространява така бързо, както в Германия.“ В приведената информация прави впечатление доброто познаване на социалистическото движение в Германия, строгото определение на работническата класа като сила, въпреки че е казано „работнически класове“. Вероятно Ботев има предвид различните работнически професии или профсъюзни объединения.

Ботев има ясно съзнание, че стачката е оръжие на работниците в защита на икономическите и политическите им интереси, поради което съобщава за стачки, предназначени да заставят капиталистите да увеличат заплатите на работниците. Такова е известието от Берн. Работниците искат увеличение с 60% и не са се върнали на работа. По-важно е, че Ботев прави един твърде характерен за политическия живот извод: „Работническите бунтове в Германия са захванали да стават систематични.“

До края на живота си Ботев продължава да следи социалистическото движение в европейските страни и да мисли за програма за социалдемократическата работа в България. Той има ясно съзнание, че борбата не може да бъде успешна без революционна организация. Неслучайно в репортажа „Петрушан“ той пише: „Пълни три години са днес от оня героически подвиг, подобно на който виждаме само в историята на италианската революция. . . Какъв спомен за потомството, какъв пример за нас, братя емигранти. Шепа решителни млади момци, без никаква революционна организация (разр. м.), без никакви средства. . . минаха Дунава и с живо свидетелство показаха какви съкровища се крият в душата на българина. . .“

Не по-малко съществено съдържание за изясняване на позицията му по проблемите на социализма предлага и писмото му до Драсов, в което настоява революционните идеи да се пропагандират сред бедните. „В преводите си — пише Ботев — бди проповедник на революцията и защитник на сиромасите. Нашата революция трябва да се сее в народа, а не между чорбаджииите.“³⁷

Да се излагат всички факти от социалистическата революционна дейност на Ботев тук не е необходимо. Не можем обаче да отминем връзката му с руските социалисти от Лондон и Цюрих, които са го викали да отиде при тях и да стане техен комисонер, за което сам той съобщава в писмото си до Ив. Драсов от 12 април 1875. Ботев по принцип приел да бъде комисонер на книгите, а за останалото оставил събранието да реши. Очевидна е връзката не само с председатели на чуждите социалистически организации, но и организации на български, румънски и др. революционни дейци, щом като съгласието си поставя във връзка с решението на „събранието“.

Комунистическите идеи на Ботев са потвърдени и от преките свидетелства на познаващите го емигранти и поети. Иван Вазов съобщава за неговата комунистическа дейност следното: „И като очакваше той ден на борба за свободата на България, той проповядваше свободата на цялото човечество, всемирното равенство, което видя във формата на комунизма. Натура убеждена, гореща,

³⁶ Знаме, год. I, бр. 20, 29 юни 1875.

³⁷ Хр. Ботев до Ив. Драсов. Юбилейно издание Христо Ботев. Из публицистиката му и исмата му. С., 1972.

увличаща се, у него словото и делото вървят заедно: той се залови, в съдружество с някакви тъмни чужденци, рицари на рисковете и на мрака, да прилага в живота комунизма с една преданост, безстрашливост и дарба, пред които бледнеят прочутите италиански „bravi“.³⁸ Ще отминем Вазовата отрицателна преценка на хората, с които Ботев е поддържал идейни отношения, за да обърнем внимание още веднъж, че той не е действувал изолирано от социалистическите движения извън страната ни. Заслужава замисляне и твърдението на Вазов, че Ботев е прилагал в живота идеите на комунизма с „преданост, безстрашливост и дарба“.

Ботев се приобщава към революцията вследствие на идейните дирения на социалистически мислещата интелигенция на XIX в., както и под въздействието на националноосвободителните стремежи на българските среди с решителен подход към въоръжена борба като средство за освобождение от националния потисник. Той не можеше да бъде в средите на една работническа партия, защото тя не съществуваше у нас. В същност той беше човекът, който можеше да я учреди при тогавашните условия. Но във великия исторически смисъл, по израза на Маркс в писмо до Фрайлиграт, той достигна в творчеството си до висота, която го направи певец на революционния пролетариат.

Не е без значение да отбележим още един материал, който позволява да си представим отношението на българската интелигенция към социализма. В „Нова България“ публикува информация „Работническата класа в Англия“, в която се съобщава, че работниците се обявили в защита на поробения български народ. Прави впечатление преклонението пред социалистите: „Нека бъдат благословени идеите на онези работнически светски спасители да защищават свободата на светът от тиранизмът. Неописани са дълбоките чувствувания, с които посрещаме това явление на работниците.“³⁹ Този материал вероятно е поднесен от Ст. Стамболов, тъй като от бр. 1, т. е. от 2 до 52 редактор е А. Р. Белобрадов (Райчо Ил. Блъсков), а от бр. 53 до 57 Ст. Стамболов. Ако той лично не го е пунал, не може да не го е знаел. Факт е обаче, че е проява на човек с положително отношение към делото на работниците. Тук са налице и патриотичните настроения, вероятно и надежди, че светът вижда страданията на българите. За да допуснем, че има съзнание за класово диференциране, позволяват материалите от следващите броеве, в които се говори, че английската аристокрация не съдейства за освобождението на България.

Революционната българска интелигенция е възприемала идеите на социализма. Има достатъчно съобщения, които потвърждават приобщаването към социализма и помагат да бъде възпроизведена цялата граница на социалните устреми.⁴⁰ Тези факти са подтик да потърсим приемственост с по-късно зародилото се у нас социалистическо движение и своеобразието на неговото развитие. Но още в годините на борбата срещу османския потисник у нас немаловажно място и значение се отрежда и на социалния поробител, нещо, което не е могло да отmine безследно и да не окаже въздействие върху умовете две-три десетилетия по-късно, когато се учредява социалдемократическата партия. Нейната история е свързана с революционното минало на народа ни.

³⁸ Иван Вазов, Христо Ботев (критическа студия).

³⁹ Нова България, год. I, бр. 50, 30 ноем. 1876.

⁴⁰ С. Радев (вж. Строители на съвременна България. Т. 2. Регентство. С., 1973, с. 514) пише, че в ума на Захари Стоянов „димяха откъслечни идеи от Чернишевски, Багрова, Бакунина и който смесваше във въображението си Парижката комуна, утопичния социализъм и народо-волчески мечтания“. И пак там С. Радев пише за Д. Петков: „Не бихме твърдили под клетва, че той не е цитирал никога дори и Луиза Мишел.“